

Інна Гороф'янюк (Inna Horofianiuk)

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

НОМІНАЦІЯ ХЛІБА В УКРАЇНСЬКИХ ЦЕНТРАЛЬНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Nomination of Bread in the Ukrainian Dialects of Central Podolia: the Ethnolinguistic Context

ABSTRACT: The article considers the names of bread, fixed in 35 settlements of Vinnytsia and Khmelnytsky regions of Ukraine – the Central Podolia dialects. Information of a nominative and ethnolinguistic character about the traditional terminology of bread from Podolia has been introduced into the information space. Most fixed names of bread have an open internal form, they have been classified according to the principle of nomination, in particular: 1) nomination by the appearance of bread; 2) nomination by the function of bread; 3) nomination by holiday affiliation; 4) nomination by the way of baking bread. The dialect text material is rich in beliefs and superstitions related to baking, consumption and the use of bread in family, calendar rituals of the Podolians. The sacralization and symbolization of bread reflects the ancient mythological ideas of the Podolians, more broadly – all Ukrainians, which unites us with the Slavic world, and therefore can subsequently become a reliable source for a deeper study of Ukrainian-Slavic linguistic, ethnolinguistic, ethnocultural ties.

KEYWORDS: nomination, names of bread, Slavs, Ukrainian dialects, the Central Podolia dialects, beliefs

Вивченню номінацій хліба, його семантики в обрядовому контексті слов'ян приділялося достатньо уваги в науковій літературі останні десятиліття. Варто виділити праці українських дослідників¹ Еріки Гоци, Галини Мазур, Євгенії

¹ Е. Гоца, *Назви хлібних виробів в українських говорах Карпат*, «Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства» 2001, вип. 4, с. 194-197; Г. Мазур, *Найменування великоднього хліба в українських говірках Карпат*, [в:] *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*, Львів 2000, с. 157-165; Є. Турчин, *Лексична реалізація мікрополя «частини хлібини» в українських говорах*, [в:] *Структурні рівні українських говорів*, відп. ред. І. Матвіяс, Київ 1985, с. 146-165; Н. Біленька, *Хліб: семантика в контексті народного етикету Середнього Полісся*, «Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем» 2010, № 22 (II), с. 328-333.

Турчин, Наталії Біленької; польських² – Ренати Пржибильська, Сильвії Пшечек-Кіселяк, Ганни Стипи, Анни Тирпи, Петра Ковальського, Ірени та Криштофа Куб'яків; російських³ – Тетяни Агапкиної, Марини Валенцової, Валентини Панкової, Ганни Плотникової, Ірини Седакової, Світлани Толстої; білоруських – Наталії Валатовської; білоруських – Наталії Валатовської⁴. Культурі хліба в східних слов'ян присвячена монографія Олександра Страхова⁵. Констатуємо однак, що в згаданих дослідженнях, виконаних на широкому слов'янському матеріалі, подільський елемент представлено недостатньо. Отож ми поставили за мету ввести в інформаційний простір відомості номінаційного та етнолінгвістичного характеру про традиційну термінологію хлібів у подолян та виявити слов'янські етнолінгвістичні паралелі з відповідним матеріалом.

Ми послуговуємося такою емпіричною базою: упродовж 2019-2022 рр. студенти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського систематично збирали діалектний матеріал за укладеним мною питальником *Традиційний хліб подолян: термінологія та символіка*; пропонуване дослідження ґрунтується на аудіозаписах обсягом понад сотню годин із 35 на-

² R. Przybylska, S. Przęczek-Kisielak, *Staropolskie słownictwo związane z pieczywem*, [w:] *Polskie kulinaria: aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. R. Przybylska, D. Ochmann, Kraków 2021, s. 37-56; H. Styra, *O chlebie naszym powszednim – motyw chleba w kulturze i języku polskim*, [w:] *Apetyt na jedzenie. Pokarm w społeczeństwie, kulturze, symbolice na przestrzeni dziejów*, red. A. Głowacka-Penczyńska, J. Żychlińska, Bydgoszcz 2018, s. 208-216; A. Tyrpa, *Chleb w świetle polskiej frazematyki gwarowej*, „Prace Filologiczne” 2022 (77), s. 435-450; P. Kowalski, *Chleb nasz powszedni. O pieczywie w obrzędach, magii, literackich obrazach i opiniach dietetyków*, Wrocław 2000; I. Kubiak, K. Kubiak, *Chleb w tradycji ludowej*, Warszawa 1981.

³ Т.А. Агапкина, *Хлеб*, [в:] *Восточнославянский этнолингвистический сборник*, отв. ред. А.А. Плотникова, Москва 2001, с. 337-354; А. Валенцова, *Терминология хлебов в календарной обрядности чехов и словаков. Типы мотивации*, [в:] *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*, Москва 1999, с. 99-122; В.Ю. Панкова, *Терминология и ритуальные функции хлеба в южнославянских родинных обрядах*, [в:] *Символический язык традиционной культуры. Балканские чтения*, т. 2, Москва 1993, с. 63-74; А.А. Плотникова, *Рождественская символика в терминологии обрядового хлеба у сербов*, [в:] *Символический язык традиционной культуры. Балканские чтения*, т. 2, Москва 1993, с. 37-62; А.А. Плотникова, *Хлеб рождественский*, [в:] *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т., т. 5: С (Сказка) – Я (Ящерица)*, под общей ред. Н.И. Толстого, Москва 2012, с. 427-431; И.А. Седакова, *Хлеб в традиционной обрядности болгар: родины и основные этапы развития ребенка*, [в:] *Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал*, Москва 1994, с. 130-138; С.М. Толстая, *Хлеб*, [в:] *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т., т. 5: С (Сказка) – Я (Ящерица)*, под общей ред. Н.И. Толстого, Москва 2012, с. 412-421.

⁴ Н.А. Валатоўская, *Прадметная лексіка блізароднасных моў: семантычная арганізацыя (на матэрыяле назваў страў у украінскіх і беларускіх дыялектах): аўтарэферат дысертацыі на суіканне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук*, Мінск 2009.

⁵ А.Б. Страхов, *Культ хлеба у восточных славян: опыт этнолингвистического исследования*, Мюнхен 1991.

селених пунктів Вінницької та Хмельницької областей України, які формують центральноподільські говірки південно-західного наріччя української мови⁶.

У говірках Центрального Поділля функціонує розгалужена система назв хліба. Частина назв видів хліба вже втратила внутрішню форму і на сьогодні є немотивованою. Однією з таких назв є *книш* / *книшч* ‘обрядовий хліб, який обов’язково має бути на святковому столі на Святий Вечір і зберігається впродовж усіх різдвяних свят’: *На Св’а тий вечир / да пекли стц’і ал’н’і хл’іба / ц’і цей хл’іб називаєс’а книш // Вип’ікали к’руглі хл’ін / можна було пекти у форм’і / можна було пекти просто на чир’н’і / і обоуязково посир’ідин’і хл’ібина хл’і... хл’ібини витискували с’топочкуу чи ч’ашиєчкоу натискали таку к’руглу форму / це св’ічило про те / шо св’ата були ичаслив’і і цей книш ложили на покут’а / ставили сн’ін / зерно / кут’у і обоуязково на кут’у ложили хл’ін книш / пот’ім його у Св’а тий веч’ір брали / коли с’ім’я с’ідала вечер’ати / в Св’а тий вечир брали його / розр’ізали нешим пробуває цей е-е ро... робіує це ўсе гос’подар / ха’з’айін / нешиі пробуває це робити гос’подар / в’ін розд’іл’аў ўс’ім / вс’і мали по’пробувати цей хл’іб книш / обоуязково виєносили тваринкам / со’башиц’і котику ко’ров’і / ўс’і йа’к’і тварини були заўж’ди пригош’чали ос’ цим хл’ібом // (Хм); приєходили ве’черу приносили д’іти чи онуки / то ц’іми книшами м’н’алис’а т’і да’йт’ один та’кий книш св’ї принос’ат’ чи тої / а ти в’ід:аєш свї то йім // (Дб); на Св’а тий веч’ір пекли особливий хл’ібⁿ / називаєс’а книш // робили хл’ібину / хл’ібⁿ і зверху ше ма’лен’кий хл’ібⁿчик посе’редин’і ложили і пекли // а коли ўже в’ін с’п’ікс’а то туди можна було поставити чарку / трошки гор’ілки наливали / і зверху ще хл’ібиноюу / с’кибочкоюу хл’іба приложували // о / а коли ўже пове’чер’али ўже ўс’і / то на’ніч остаў’али на стол’і / залишали йїжу / і цим хл’ібом накри’вали кут’у цим книшом // (Зз). Із цих мікротекстів постає широке обрядове використання книша, але всі форми обрядодій зосереджені навколо сакральної функції хліба – їжа для померлих. К’руглу форму, яку витискували по центру книша, у говірках Центрального Поділля називають *душа*, *душичка* (Гр), *задушинка* (Лт): *книшч’і* пикли // хл’ін / а туд’і посери’дин’і с’топкуу чи ста’каном робили задушинку / і то називаєс’а книшч / це на Р’із’д’во так пикли / а б’іше н’і’коли / т’іки на Р’із’д’во // Зауважимо, що в чехів і словаків відомий звичай випікати *dušičku* ‘душечки, маленькі булочки’ для поминання померлих дух, зокрема на Ораві один із різдвяних хлібців називався хлібом «для душечок», він повинен був лежати на столі до Нового року, коли його з’їдали всією родиною⁷. Отож і до сьогодні *книши* на Поділлі – обрядовий хліб, жертва душам*

⁶ І.В. Гороф’янок, *Лінгвістичне портретування центральноподільських говірок української мови*, «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)» 2019, вип. 28, с. 123-130.

⁷ А. Валенцова, *Терминология хлебов в календарной обрядности чехов и словаков. Типы мотивации*, [в:] *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*, Москва 1999, с. 100.

покійних предків. За *Етимологічним словником української мови, книш* – запозичення з грецької у значенні ‘сало, у яке загорталося жертвне м'ясо для спалення’⁸. Прикметно, що Олекса Горбач пояснює слово *паска*, покликаючись на *книш*: *паска* ‘великодній білий книш’⁹. Лексема *книш* у говірках Центрального Поділля зберігає сему ‘обрядовий’, із ритуальної сфери не переходить у світську, на відміну від буковинських говірок, за свідченням Людмили Борис¹⁰.

Більшість назв хліба, засвідчених у центральноподільських говірках, має форму внутрішню форму. Її аналіз дозволив нам встановити чотири активні принципи номінації обрядових хлібів Поділля, зокрема: 1) за зовнішнім виглядом хліба; 2) за призначенням; 3) за святковою приналежністю; 4) за способом приготування.

Група назв хліба, утворених за зовнішнім виглядом виробу, охоплює назви, похідні від назв птахів: *гуски*, *гусаки* ‘невеличкі калачі, зроблені у вигляді пташечок, якими запрошували на весілля’: *на ви́с'і́л'а за́прошували гу́саком* (Бг), *жа́йворонки* ‘невеличкі калачики, які випікали на окремі свята’: у с. Журбинці Козятинського р-ну Вінницької обл. *жа́йворонки* пекли весною: *ра́н'ше бу́ло так шо ї́йхали ў́ поле сійати / л'уди / во́ни вс'і́гда ви́п'ікали // е-е-е хл'і́бини й'а'к'і нази́валис'а жа́йворонками / і роски́дали йо́го по чо́тирох ку́сках / чо́тирох ку́тах сво́го пол'а дл'а пта́шок / шо́б пташ'ки зби́рали і шо́б хл'і́б ро́диў //*, у с. Вищеольчедаїв Мурованокуроиловецького р-ну Вінницької обл. – перед Великоднем: *чу́чут' ра́н'ше пе́ред Па́скою пек'ли жа́йворонки вес'н'ан'і / жа́йворонки це то́же так'і ви́роби з т'іста у ви́гл'ад'і пташечки і з перчика ставили дв'і очки н'і́бито от і значит' ота'к'і бу́ли обр'а́дов'і хл'і́би на Па́ску*. Ув етнолінгвістичному словнику *Славянские древности* знаходимо глибше пояснення такої традиції: українці пов'язують приліт жайворонків, перших провісників весни, із душами предків, які щороку в День Сорока мучеників (9/22.III) відвідують рідну ниву; звичай на це свято випікати птахів із тіста, яких називають жайворонками, є в і білорусів, росіян¹¹. Відомий подолянським звичай випікати жайворонки ще й на Святвечір: *Вироб'али шче та'к'і жа́йворонки п'іс'н'і зовс'ім / йа'к'і йі́ли обо́йз'ково на Св'ат'веч'ір з кисе́лицейу //* (Тр).

Традиційним явищем для досліджуваної території є використання для запрошення гостей на весілля спеціального хліба – калачів, та в окремих селах їх випікали у вигляді птаха і називають *гусаком*: *На ви́с'і́л'а ку́ро'ваї / гу́саком*

⁸ *Етимологічний словник української мови: в 7 т., т. 2: Д - Копці*, О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко, Київ 1985, с. 474.

⁹ О. Горбач, *Словник говірки села Бродина*, [в:] *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*, ред. Я.В. Закревська, Львів 2000, с. 316.

¹⁰ Л.М. Борис, *Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*, Чернівці 2015, с. 78.

¹¹ А.В. Гура, *Жаворонок*, [в:] *Славянские древности: этнолінгвістический словарь: в 5 т., т. 2: Д (Давать) – К (Крошки)*, под общей ред. Н.И. Толстого, Москва 1999, с. 191.

зап^рошували ^гостей // (Бг). За свідченням Максима Пилипака, на Східному Поділлі для запрошення на весілля випікали спеціальні калачі у вигляді птаха, з якими молода просила на весілля, і називали їх *голуби, голубки, качки, лебеді, парові гуски*¹². Цим птахам загалом властива весільна і шлюбна символіка у слов'ян: у болгар, білорусів, поляків відома традиція або прикрашати весільний коровай зображеннями голуба, качок¹³, або ж випікали окремий вид весільного хліба – *гуски, гусочки, gaska*¹⁴.

Припускаємо, що лексему ^шулики, яку вживають подоляни на позначення коржів, які споживають із розтертим маком на *Маковія* (14.VIII), теж варто розглядати як таку, що мотивована назвою птаха – ^шул'ак 'шуліка чорний або ж загальна назва птаха-хижака'. Обґрунтуємо наші припущення. Шуліка – це птах-хижак, який завдає шкоди селянам, викрадаючи курей. Має цей птах у слов'ян символічний образ нечистого зловісного птаха. Але за свідченням Олександра Гури, авторитетного дослідника символіки тваринного світу у слов'ян, лише в подолян засвідчено маловідомий обряд вигнання та похорону цього птаха¹⁵; покликається Олександр Вікторович на праці Степана Килимника та Сергія Венгрженовського, які записували обряд *гонити шуляка* наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. у Літинському, Вінницькому, Брацлавському, Гайсинському, Ольгопільському, Ямпільському уїздах Подільської губернії, нині це населені пункти Вінницької області. Я не випадково перелічую ці локації, адже саме в цьому ареалі нам і вдалося зафіксувати назви обрядової страви ^шул'іка, ^шулики, ^шул'іки, ^шул'іки (Вщ): *На Мако^вейа пе^кли кор^ж'і з маком / а д'іти д^уже л'убл'ат та^ку ст^раву йак ^шул'іка // го^товиц':а во^на та^к / хо^з'аїки вип'ікают' со^лодк'і кор^ж'і / кришат' 'йїх на др'іб'н'і шма^точки / пот'ім зали^вайут' медом і поси^пайут' маком і то^д'і д^уже у^кусно ви^ходит' / д^уже д^обр'і // (Гр)*). Відзначимо, що Л. Борис фіксує назву святкової страви ^шулики з маком у подільських говірках Буковини¹⁶.

Припускаємо, що ця обрядова страва є певним відголоском давнього обряду подолян, мета якого – захист домашньої птиці від птаха-хижака, а глибше – оберіг села від смерті, яка персоніфікувалася в «чорному птахові». Обряд *гонити шуляка* проводився також улітку, на початку Петрівського посту, і супроводжувався співами, танцями в лісі, покликаними налякати шуляка, імітацією знищення чорного птаха та спільною святковою трапезою на завершення цього дійства. Можна лише припустити, що розірвані шматки коржа, чорні від маку, могли символізувати ворожого птаха (відзначимо, що корж цей обов'язково

¹² М. Пилипак, *Українське весілля Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття*, Київ – Уфа 2015, с. 43.

¹³ А.В. Гура, *Символіка животных в славянской народной традиции*, Москва 1997, с. 615, 669-670.

¹⁴ Там само, с. 675.

¹⁵ А.В. Гура, *Символіка животных...*, с. 543.

¹⁶ Л.М. Борис, *Динаміка тематичної групи лексики їжі...*, с. 71.

ламали (кор^лж'іц'іни^різали / а ло^лмали (Дз)), що закарбувалося в окремій назві страви: *їїх ше називали шул'аки або ламаниці* (Тр), *ше казали на них ламанци* / *бо робили ножем ромби на т'іст'і / шоб'пот'ім ло'малос'* // (Бг)). Та й ареальні особливості поширення назв, і локальність традиції, і близькі темпоральні характеристики обрядів у комплексі посилюють гіпотезу про зв'язок назви страви *шулики* із давнім подільським звичаєм *гонити шуляка*. Очевидно, що для підтвердження нашої гіпотези потрібний додатковий матеріал для розкриття всього ланцюжка семантичного розвитку лексеми.

Окремі назви хліба, засвідчені в центральноподільських говірках, мотивовані призначенням і походять від назв людей чи міфічних істот, як-то *баба*, *бабка* 'обрядовий хліб, який випікають на Великдень або ж на Зелені свята' – ритуальна страва для *бабів*, тобто для предків. У говірці с. Митки Барського р-ну Вінницької обл. уже як архаїзовану згадують лексему *господар* / *господар* 'обрядовий хліб, що формувався з трьох калачів, випікався на Святвечір': *Мама моїй ўсе пик'ли перед Св'атим Вечером // калач'і пик'ли / але саме осноў'не було шо во'ни пик'ли називали його господар // такий калач з трох сплет'аний / з трох таких ко'сичок з'рубих / склад'ано о'дин / другий р'а'дочком / трет'ій зверху / і обў'язаній буў'поясом / і цей господар сто'їаў на стол'і / коли ми вечерали Св'атий Веч'ір // Св'атий Веч'ір йак'заўжди п'існий // і мама зр'ізали шку'ринку ле'гесен'ко бо хл'іб буў'по'маишчений йа'їцем / і не допус'калос'а'їїсти ц'у шку'ринку на Св'атий веч'ір // коли при'ходиў Но'вій р'ік / чотир'надиц'а того с'ічн'а / це ўже с'в'ато Ва'с'іл'їя / то мама то'д'і вистаў'али / а цей господар бе'р'ігс'а на'покут'і // ку'т'а сто'їала з'варана і цей господар / там ле'жаў ўс'і ц'і дн'і // а коли наста'вало с'в'ато Ва'с'іл'їя / то мама вистаў'али на ст'іл господар / а тато йо'го розр'ізали з та'ким торжест'вом / а ми кру'гом заб'їзали і чи'кали коли ўже'будем'їїсти господар //*. Зауважимо, що у східній Сербії та західній Болгарії один із обрядових хлібів, що випікаються на Святвечір, називають *хазяїном*¹⁷. Форма цього хліба також має інослов'янські паралелі: звичай ставити різдвяні хліби один на один відомий усім південним слов'янам¹⁸.

Сакральним значенням наділяли подоляни і хліб, спечений із залишків тіста, який у говірці с. Дубова Жмеринського р-ну Вінницької обл. номінують *ангелики*: *залишки з'д'їжки б'ралис'а / б'рали це т'істо / і робили'д'ітам'ма'лен'ким та'к'і ангелики / і пи'кли їйх да'вали'д'іткам //*.

Принцип номінації видів хліба «святкова приналежність» є активним для загальноновживаного найменування *паска* 'обрядова здоба, яку випікають до великодніх свят'. *Васил'а* випікали на день пам'яті святого Василя Великого 14 січня: *На св'ата на св'ата хл'іб'п'ікс'а трошки йа'кїс'з'добний / на св'а'того Васил'а з'но'гами з та'кими / перепл'їтали йо'го / робили Васил'у'пал'чики / та'к'і ў'с'ак'і в'із'їрунки на'н'ому робили //* (Лх).

¹⁷ А.А. Плотникова, *Хлеб рождественский*, [в:] *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т., т. 5: С (Сказка) – Я (Ящерица)*, под общей ред. Н.И. Толстого, Москва 2012, с. 428.

¹⁸ Там само, с. 430.

Випікали подоляни й *мико¹лаїчки*: на с¹вато Мико¹лая обо¹уяз¹ково пек¹ли *мико¹лаїчки* // це то¹же / та¹к'і во¹ни бу¹ли со¹лодж¹ / ро¹били йїх госпо¹дин'і / виро¹блали у в'ід'і чо¹ло¹в'ічка / го¹лоу¹ка / тулуви¹шиче / руч¹ки / шо з¹нач'іт' во¹но на¹гадує с'вато¹го Мико¹лая ў¹род'і би // (Вщ).

Назви обрядового хліба ба¹лабушки мако¹вейн'і (Кр), мако¹вейчики мотивовані назвою свята Маковея (14.VIII): на Мако¹вейа вип'ікали *мако¹вейчики* так'і нази¹валис'а пече¹во (Сс). У центральноподільських говірках відомі й інші назви хлібних виробів, дериваційно пов'язані зі твірною основою мак-: *струд¹л'і з маком*, *пир'іж¹ки з маком* (заг.), *мачаники* (Оз).

Спосіб приготування є провідним принципом номінації низького хліба круглої форми із залишків тіста у діжці, спечений скраю печі. Це назви, похідні від дієслів

- *палити* → о¹палок (Мр), п'ід¹палок (Брл, Вр, Кп, Кр), п'ім¹палочок (Хм), пали¹ничка (Сдж), п'ід¹пал'ук (Бг): і ку¹сочок т'іста і ниви¹личкїй / і бра¹ли на ¹сковороду чи на п'ател'ну йак там ў¹кого ка¹жущ'а / і стави¹ли йо¹го ў¹п'іч бли¹с'ко коло засо¹уки / коло за¹тули / і во¹но нази¹валос'а п'ім¹палок / бо там мо¹гло бу¹ти і т'роши¹ки / ц'ого ж дери¹ва ж'яру / то м'іг т'роши¹ки при¹го¹р'іти / і в'ін вс'ігда нази¹ваўс'а п'ім¹палок // (Жр);
- *вихватати* → вих¹вatok, вих¹вaten' (Кп), виф¹aten' (ВК);
- *перепекти* → пе¹реп'ічки (Бг, ВР), пе¹реп'ічок (Кр);
- *вишкарбати* → виш¹крабок (Гб), виш¹крапки (Оз), виш¹кр'ібок: ну виш¹кр'ібок ка¹зали шо це / бо це ўже ви¹шкр'ібали це т'істо з це¹й д'іж'і / то о¹це так нази¹вали // (Кн);
- *скребти* → с¹кребок (Сс): *скре¹бок* ту¹му шо д'ішку вис¹кр'ібували / і ма¹лен'ку ц'у хл'і¹бинку са¹дили ў¹само¹му к'ін'ц'і то¹бто с¹край¹у печ'і //.

Зауважимо, що в говірках засвідчено вірування не вживати хліб, спечений із залишків тіста у діжці, молоді: *Виш¹крабок / да / ка¹зала ба¹бун'а / ни йїште це виш¹крабок це йа т'іки ми¹н'і мо¹жна йїсти виш¹крабок а вам ни мо¹жна йїсти – А чому не мо¹жна? – Ни з¹най¹у // стар'і йїд'ат виш¹крабок / та¹ко ка¹зали // (Бх).*

Принцип номінації виду хліба «спосіб приготування» є активним у номінації обрядового печива *вер¹тута*: тик¹ли ск¹рутл'і із ци¹булей¹у / *вер¹туту* / *вер¹туту* нази¹валис'а во¹ни / йїх пек¹ли із ци¹булей¹у і вик¹рут'ували та¹ко у ц'ім // коли несли за спа¹сиб'і / то ту *вер¹туту* об'а¹зат'іл'но з¹верхи тих кола¹ч'іў в'ід'но¹сили за спа¹сиб'і // (Мр).

Також в утворенні гвіркових назв обрядового хліба засвідчено принцип номінації за призначенням. Це *мандрики*, які випікалися на Петра (12. VII): пек¹ли ў¹кожн'й хат'і пир'іж¹ки із сиром / на це¹й час ки¹дали ба¹гато з¹лен'і і нази¹вали ц'і пир'іж¹ки *мандрики* // ка¹жут' / шо та¹к'і манд¹рики / шо л'уди вип'ікали йїх для Ісусових учн'іў / а¹постол'іў / коли т'і йшли ў да¹леку до¹рогу / мандру¹вали с'в'ітом // (Вщ).

У південноподільських говірках серед ритуальних хлібів вирізняється *по¹ма¹на*, що нагадує весільний коровай. Випікають її на похорон та поминальні дні, отож функція *пом'янути* душу закарбувалася в назві: на по¹минки пек¹ли ма¹лен'-

к'ї ка^лачики і обйа^зат'їл'но на по^лминки по^вин:а ^лбути по^лмана / шоб це ^лдати за спа^сиб'ї // (Мр). Із цією ж метою подоляни пекли **колач'ї** ^ї **шестеро** пек^ли на ^лпохорон (Мр), на Зелен'ї св'їата теж пе^ккли **калач'ї** / і розда^вали за ^лпомерлих на ^цвинтар'ах // (Юр). У слов'ян здавна вважалося, що треба давати хліб, полотно тощо людям, які зустрічаються похоронній процесії, «щоб пам'ятали»¹⁹. У селах Ямпільського р-ну Вінницької обл. й до сьогодні зберігається традиція на похорон пекти спеціальні *прох'їдн'ї калач'ї*, їх ламають на шматочки і несуть в мисці чи на рушникові під час похоронної процесії, роздають чужим людям по дорозі як відкуп за душу покійного²⁰.

Привернув нашу увагу й широкий номінативний ряд лексем, уживаних подолянами для позначення невдало спеченого хліба. Діапазон мотивів номінації, твірних основ дуже широкий: ма^ллаї (Кр), п'л'ацок (Тр, Дб), драпа^ки (Сд), ^лрепанец' (Мл), гле^лвот' (Тр), глиу^лт'ух (Рб), гли^еу^кий (Мт), ли^ев^кий (Бр, Мз), не^їдалиї (Сдк), не^лдобрий (Бр), сла^би^ї: нипо^ллучивс'а (Оз.), не^лзаг'н'їт'аний хл'їб у пе^ч'ї / бо ^лвигасла п'їч // ну тїї називали йо^лго сла^б'їм (Яс), хоч ^лконики л'їпи, не^їда^їс'а (Сдк).

За невдало спеченим хлібом передбачали майбутні негаразди в родині: *Йак'шчо вип'їкали ви^їмали хл'їп с ^лпеч'ї / то йак'шчо в'їн ^лгарній / ^лгарно з'їїшо^ї / п'їд'їїшо^ї ви^сокий ^їсе / ^лначит' ^лбуде до^лбробут з^лагода ї мир // т'їки хл'їб за^с'ї^ї / тобто не п'їд'н'а^їс'а чи ^ллонну^ї по^лрепар по^лрепа^їс'а / ^лзначит' в'їшчу^лвали ос' та^ку / нав'ї та^ку йа^кус' не^лга^лразди та^к'ї // (Хм)*. Натомість носії подільського говору висловлюють абсолютно протилежне уявлення щодо хліба, його якості, у контексті поминального обряду: *о^лбично на по^лминки пек^ли хл'їб та^кий недо^лпечений / шоб в'їн бу^ї та^кий то гли^їк'ий / не ^лдуже с^лпечаний і шоб бу^ї ^їсере^лдин'ї ^лливо йак то недо^лпечений і в:а^лжалос'а шчи^лталос'а шо йак то ^їже л'у^лдина йа^ка по^лмерла м'їж цим м'їж зем^ллейу і тим с^лв'їтом / шо вона ^їже і там і там // (Зз)*.

Зафіксований текстовий матеріал багатий на вірування й забобони, пов'язані з випіканням, споживанням та використанням хліба в родинній, календарній обрядовості. Особливого значення надавалося хлібові з нового борошна – перший хліб у цьому році, і тому від нього залежала доля всіх наступних випічок і врожаю нового року²¹, тому він наділений особливою сакральністю і може призначатися богу, мертвим родичам, домашній скотині, що відомо ще в хетській культурній традиції²². У говірці с. Наддністрянське Мурованокуріло-вещького р-ну Вінницької обл. засвідчено: *А ^лперше йак с^лв'їжиї по^лжали / з но^лвого хл'їба мал'ї ба^ллабуше^чки пе^лчут / ^ї ки^ер^лницю ки^ел^лда^їт //*. Зауважимо, що

¹⁹ А.А. Плотникова, *Процессия погребальная*, [в:] *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т., т. 4: П (Переправа через воду) – С (Сито)*, под общей ред. Н.И. Толстого, Москва 2009, с. 310.

²⁰ С. Творун, *Українські обрядові хліби: на матеріалі Поділля*, Вінниця 2006, с. 64.

²¹ А.Б. Страхов, *Культ хлеба...*, с. 30.

²² Докладніше див.: там само, с. 30-31.

аналогічні свідчення з поч. ХХ ст. саме з Поділля знаходимо в Дмитра Зеленина: «Когда свежий хлеб впервые испекут, тогда прежде еды бросают в колодец ломоть этого хлеба: чтобы хлеб так же не убывал, как вода»²³. Паралелі цієї обрядодії знаходимо в сербів, які з борошна нового врожаю випікали спеціальний хліб і пускали його за водою, щоб «да роди као вода»²⁴.

І до сьогодні зберігаються в пам'яті наших інформаторів застереження, пов'язані з випіканням хліба: *М'їшати т'їсто в од'ному напр'амку до себе / шоб р'одина була разом // не можна вер'тат' у пич хл'їб п'їс'л'а пире в'їрки чи в'їн го'товий / нав'їт' / ко'ли в'їн їе недо'печиним / то'д'ї / ко'ли у хат'ї була д'їучина на по'р'ї // завер'тати у пич хл'їб / то завир'татимут с'тарости // д'їучина доўгий час не в'їде замуш // йак'шо ў хат'ї при ц'її заборонен'її д'їїї була би'ремена ж'їнка / то п'їд час по'лог'їў / їе'її дит'а буде завер'тат' // (Бг); д'їжу не можна було / позичати і пере'носити / їншу хату бо во'на буде да'вати пот'їм по'ганїї хл'їб // (Бз). Навіть вибираючи в майстра діжу потрібно було пильнувати, щоб часом не попався «діжун», де кількість клепок непарна і хліб не вдасться: ў мене дереўїана д'їшка / ў дереўїан'її д'їшц'ї по'вин':ї бути / клепки ўс'ї одна'ков'ї ц'ї' / і парн'ї / і се ўсе ў нас робилос'а ў д'їш'ках // (Жр). Також господині знали чимало примовок для того, щоб хліб гарно вдався. У говірці села Наддністрянське Мурованокуріловецького р-ну Вінницької обл. можна почути таку примовку: *В'їсока са'жала / а рум'їана ў п'їч загл'адала // се так йак шоб рум'їаниў хл'їб буў / се так при'емоў'ала / так ка'зали ба'би стар'ї перше / тїї їа ўже стар'а //*. Прокоментуємо окремі заборони. Украй негативно ставляться до повторного саджання хліба в пич і на Харківщині, Кіровоградщині, за відомостями ще ХІХ ст.²⁵ У Східній Польщі вірили, що той, хто дістав хліб з печі і поверне його назад, наражає душі родичів на подвійні муки²⁶.*

Особливими властивостями наділяють хліб, випадково забутий у печі: *їак не'чут' хл'їб і ви'їмаїт' / із п'еч'ї / та йак за'будут' о'дин / то йак дит'ина того хл'їба по'їс'т' / то буде д'уже за'буд'кувата / за'бутий хл'їб / да'вали л'удин'ї / шчо сумувала п'їсл'а с'мерт'ї близ'ких / чи через ко'хан':а / дл'а того шчо'б во'на / швидше за'була / про св'її б'їл' // (Бз); не можна їїсти хл'їб за'бутий у пич'ї / бо в'їн набу'ваў по'ганойї с'или / д'їїї на л'удину / їа'ка їо'го їїс'ц' // (Бг). Подібні вірування відомі й на Поліссі, А. Страхов порівнює їх із ритуальною їжею забуття в давньогрецькій міфології²⁷.*

Засвідчено традицію позначати перший буханець хліба, щоб надалі не сплутати його з іншими: *їак перше хл'їбе'н'атко / шоб ти зна'чила їак ти садиш ї перв'її хл'їбе'н'атко у пїец шоб ти н'їкому не позичила / бо ж позичали*

²³ Д.К. Зеленин, *Описание рукописей Ученого архива РГО*, вып. III, Петербург 1916, с. 1073.

²⁴ С.М. Толстая, *Хлеб, [в:] Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т., т. 5: С (Сказка) – Я (Яцерица)*, под общей ред. Н.И. Толстого, Москва 2012, с. 418.

²⁵ Докладніше див.: А. Страхов, *Культ хлеба...*, с. 29.

²⁶ J. Kubiak, K. Kubiak, *Chleb w tradycji ludowej...*, s. 129.

²⁷ А.Б. Страхов, *Культ хлеба...*, с. 34.

хл'їба // то йа це |помн'у шо ка|зали |первиї хл'їб н'ї|кому не по|зич // (Кр); і ше зна|чили |першиї хл'їб / пото|му шо |першиї хл'їб ко|ли |виробл'анії / н'ї|кому / |даже з сво|їїх |р'їдних / да|ватис' не |можна |було // тре |три|мати |було тої хл'їб |їїсти |т'їл'ки сво|їїм |р'їдним / тим хто п'їк хл'їб ў |хат'ї // (ВМ). Очевидно, у цих віруваннях простежується символіка першого: слідом за першим буханцем весь хліб = достаток піде з хати. Паралель можна провести із заборонаю у мазур давати перший окрасець хліба бідняку як милостину²⁸.

Таким чином, розгалужена номінація хліба в говірках Центрального Поділля, символіка хліба як одного з найшанованіших елементів народної духовної культури українців ґрунтується головно на оцінці його ознак, функцій та повір'їв, пов'язаних із хлібом. Більшість засвідчених назв хліба має прозору внутрішню форму, їх скласифіковано за принципом номінації, зокрема: 1) за зовнішнім виглядом хліба; 2) за призначенням; 3) за святковою приналежністю; 4) за способом приготування. Зафіксований текстовий матеріал багатий на вірування й забобони, пов'язані з випіканням, споживанням та використанням хліба в родинній, календарній обрядовості подолян. Сакралізація та символізація хліба відбиває давні міфологічні уявлення всіх українців, що єднає нас зі слов'янським світом, а тому може в подальшому стати надійним джерелом вивчення системних українсько-інослов'янських лінгвістичних, етнолінгвістичних, етнокультурних зв'язків.

Список умовних позначень населених пунктів

Бг	– с. Богданівці, Хмельницький р-н, Хмельницька обл.
Бз	– с. Безіменне, Козятинський р-н, Вінницька обл.
Бр	– м. Бар, Барський р-н, Вінницька обл.
Брл	– смт. Браїлів, Жмеринський р-н, Вінницька обл.
Бх	– с. Бохоники, Вінницький р-н, Вінницька обл.
ВК	– с. Велика Киріївка, Бершадський р-н, Вінницька обл.
ВМ	– с. Велика Мочулка, Теплицький р-н, Вінницька обл.
ВР	– с. Велика Русава, Томашпільський р-н, Вінницька обл.
Вр	– смт. Вороновиця, Вінницький р-н, Вінницька обл.
Вщ	– с. Вищеольчедаїв, Мурованокуриловецький р-н, Вінницька обл.
Гб	– с. Гибалівка, Шаргородський р-н, Вінницька обл.
Гр	– с. Гавришівка, Літинський р-н, Вінницька обл.
Дб	– с. Дубова, Жмеринський р-н, Вінницька обл.
Дз	– с. Дзюньків, Погребищенський р-н, Вінницька обл.
Жр	– с. Журбинці, Козятинський р-н, Вінницька обл.
Зз	– с. Зозів, Липовецький р-н, Вінницька обл.
Кн	– с. Куна, Гайсинський р-н, Вінницька обл.
Кп	– с. Капустяни, Тростянецький р-н, Вінницька обл.

²⁸ Там само, с. 13.

- Кр – с. Карішків, Барський р-н, Вінницька обл.
 Лт – смт Летичів, Хмельницький р-н, Хмельницька обл.
 Лх – с. Леухи, Іллінецький р-н, Вінницька обл.
 Мз – с. Міз'яківські Хутори, Вінницький р-н, Вінницька обл.
 Мл – с. Малинівка, Літинський р-н, Вінницька обл.
 Мр – с. Миронівка, Ямпільський р-н, Вінницька обл.
 Мт – с. Митки, Барський р-н, Вінницька обл.
 Нд – с. Наддністрянське, Мурованокуріловецький р-н, Вінницька обл.
 Оз – с. Озаринці, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.
 Рб – с. Рубань, Немирівський р-н, Вінницька обл.
 Сд – с. Садове, Літинський р-н, Вінницька обл.
 Сдж – с. Садківці, Шаргородський р-н, Вінницька обл.
 Сс – с. Сосни, Літинський р-н, Вінницька обл.
 Тр – смт. Турбів, Липовецький р-н, Вінницька обл.
 Хм – м. Хмільник, Хмельницький р-н, Вінницька обл.
 Юр – с. Юрківка, Тульчинський р-н, Вінницька обл.
 Яс – с. Яструбинці, Іллінецький р-н, Вінницька обл.

References

- Agapkina T.A., *Khleb*, [v:] *Vostochnoslavjanskij etnolingvističeskij sbornik*, otv. red. A.A. Plotnikova, Moskva 2001.
- Bilen'ka N., *Khlib: semantyka v konteksti narodnoho etyketu Seredn'oho Polissya*, «Volyn' – Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichnyy zbirnyk z rehional'nykh problem» 2010, № 22 (II).
- Borys L., *Dynamika tematychnoy hrupy leksyky yizhi ta napoyiv u bukovyns'kykh hovirkakh: dysertatsiya na zdobuttja naukovoho stupenya kandydata filolohichnykh nauk*, Chernivtsi 2015.
- Gura A.V., *Zhavoronok*, [v:] *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvističeskij slovar'*: v 5 t., t. 2: *D (Davat')* – *K (Kroshki)*, pod obshchey red. N.I. Tolstogo, Moskva 1999
- Gura A.V., *Simvolika zhyvotnykh v slavyanskoj narodnoj traditsii*, Moskva 1997.
- Etymolohichnyy slovnyk ukrayinskoyi movy*: v 7 t., O.S. Melnychuk (hol. red.), I.K. Bilodid, V.T. Kolomiets, O.B. Tkachenko, Kyiv 1982-2012.
- Horbach O., *Slovnyk hovirky sela Brodyna*, [v:] *Hutsul'ski hovirky. Lihvistychni ta etnolihvistychni doslidzhennya*, red. Ya.V. Zakrevska, L'viv 2000.
- Horof'yanyuk I.V., *Lihvistyčne portretuvannya tsentral'nopodil's'kykh hovirok ukrayinskoyi movy*, «Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Filolohiya (movoznavstvo)» 2019, vyp. 28.
- Hotsa E., *Nazvy khlibnykh vyrobiv v ukrayins'kykh hovorakh Karpat*, «Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva» 2001, vyp. 4.
- Katsalapenko K.V., *Nazvy khliba v kalendarniy obryadovosti Skhidnoho Podillya*, «Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriya 10. Problemy hramatyky i leksykolohiyi ukrayins'koyi movy» 2007, vyp. 3, kn. 2.
- Kowalski P., *Chleb nasz powszedni. O pieczywie w obrzędach, magii, literackich obrazach i opiniach dietetyków*, Wrocław 2000.

- Kubiak I., Kubiak K., *Chleb w tradycji ludowej*, Warszawa 1981.
- Mazur H., *Naymenuvannya velykodn'oho khliba v ukrayins'kykh hovirkakh Karpat*, [v:] *Hutsul's'ki hovirky. Lihvistychni ta etnolihvistychni doslidzhennya*, L'viv 2000.
- Pankova V.Yu., *Terminologiya i ritual'nyye funktsii khleba v yuzhnoslavyanskikh rodnnykh obryadakh*, [v:] *Simvolicheskyy yazyk traditsionnoy kul'tury. Balkanskiye chteniya*, t. 2, Moskva 1993.
- Plotnikova A.A., *Khleb rozhdestvenskiy*, [v:] *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar': v 5 t., t. 5: S (Skazka) – Ya (Yashcheritsa)*, pod obshchey red. N.I. Tolstogo, Moskva 2012.
- Plotnikova A.A., *Protsessiya pogrebal'naya*, [v:] *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar': v 5 t., t. 4: P (Pereprava cherez vodu) – S (Sito)*, pod obshchey red. N.I. Tolstogo, Moskva 2009.
- Plotnikova A.A., *Rozhdestvenskaya simbolika v terminologii obryadovoho khleba u serbov*, [v:] *Simvolicheskyy yazyk traditsionnoy kul'tury. Balkanskiye chteniya*, t. 2, Moskva 1993.
- Przybylska R., Przęczek-Kisielak S., *Staropolskie słownictwo związane z pieczywem*, [w:] *Polskie kulinaria: aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. R. Przybylska, D. Ochmann, Kraków 2021.
- Pylypak M., *Ukrayins'ke vesillya Skhidnoho Podillya sere diny XX – pochatku XXI stolittya*, Kyiv – Ufa 2015.
- Sedakova I.A., *Khleb v traditsionnoy obryadnosti bolgar: rodiny i osnovnyye etapy razvitiya rebenka*, [v:] *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Verovaniya. Tekst. Ritual*, Moskva 1994.
- Strakhov A.B., *Kul't khleba u vostochnykh slavyan: opyt etnolingvisticheskogo issledovaniya*, München 1991.
- Stypa H., *O chlebie naszym powszednim – motyw chleba w kulturze i języku polskim*, [w:] *Apetyt na jedzenie. Pokarm w społeczeństwie, kulturze, symbolice na przestrzeni dziejów*, red. A. Głowacka-Penczyńska, J. Żychlińska, Bydgoszcz 2018.
- Tolstaya S.M., *Khleb*, [v:] *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar': v 5 t., t. 5: S (Skazka) – Ya (Yashcheritsa)*, pod obshchey red. N.I. Tolstogo, Moskva 2012.
- Turchyn Ye., *Leksychna realizatsiya mikropolya «chastyny khlibyny» v ukrayins'kykh hovorakh*, [v:] *Strukturni rivni ukrayins'kykh hovoriv*, vidp. red. I. Matviyas, Kyiv 1985.
- Tvorun S., *Ukrayins'ki obryadovi khliby: na materialy Podillya*, Vinnytsya 2006.
- Tyrpa A., *Chleb w świetle polskiej frazematyki gwarowej*, „Prace Filologiczne” 2022, t. 77.
- Valatowskaya N.A., *Pradmyetnaya leksika blizkarodnasnykh mow: semantychnaya arhanyatsyya (na materyyale nazvay strav u vkrainskikh i belaruskikh dyialektakh): autarefyerat dysertatsyi na suiskanne vuchonay stupeni kandydata filalahichnykh navuk*, Minsk 2009.
- Valentsova A., *Terminologiya khlebov v kalendarnoy obryadnosti chekhov i slovakov. Typy motivatsii*, [v:] *Slavyanskoye i balkanskoye yazykoznanie. Problemy leksikologii i semantiki. Slovo v kontekste kul'tury*, Moskva 1999.
- Zelenin D.K., *Opisaniye rukopisey Uchenogo arkhiva RGO*, vyp. III, Peterburg 1916.

ПРО АВТОРА

Інна Гороф'янюк – кандидат філологічних наук (PhD), доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заступник декана з наукової роботи факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха. **Основні публікації:** *Етноніми в українських діалектах: від номінації до наївної аксіології*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 2018, vol. 63, № 2, с. 307-320; *Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія*, Вінниця 2020; *Фонетичні архаїзми української говірки с. Булаєвити Республіки Молдова: система консонантизму*, „Slavia Orientalis” 2020, t. LXIX, nr 3, s. 675-691; *Традиционные семейные обряды украинцев Подолья: архаичные элементы культурного текста*, „Revista de Etnologie și Culturologie” 2021, vol. XXIX, с. 78-86; *Матеріали до словника подільського говору*, Вінниця 2021.

ORCID: 0000-0002-9836-8270

E-mail: gorofyanyuk@gmail.com